Archetype

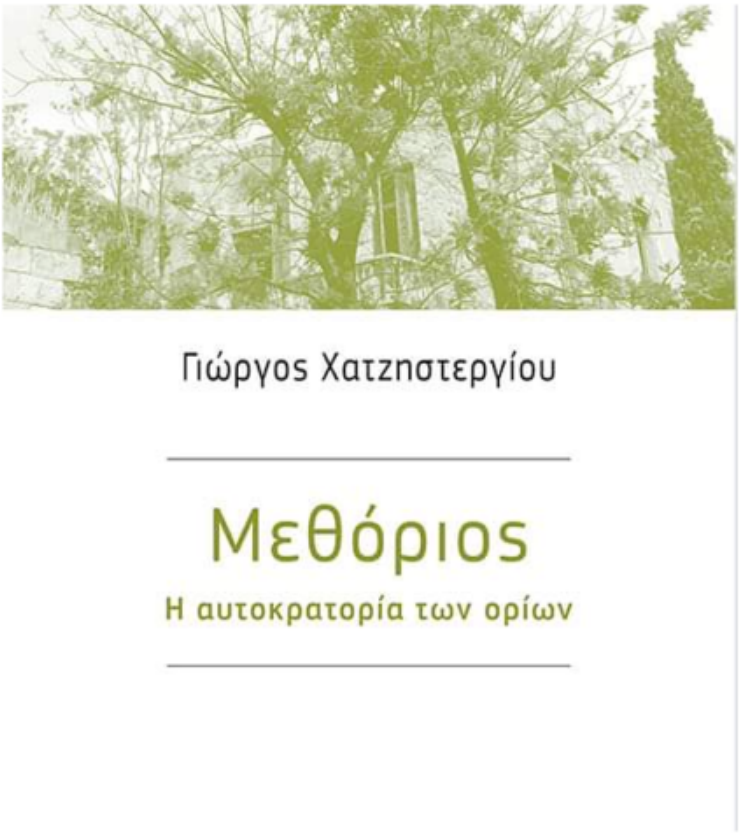

Μια σκληρή γραμμή είναι η μεθόριος, πολύ μεγαλύτερης έντασης από αυτή των επικρατειών που διαχωρίζει. Στους πολιτικούς χάρτες, ενώ κάθε επικράτεια έχει το δικό της ελαφρύ χρώμα, η γραμμή της μεθορίου είναι παντού μαύρη. Μια γραμμή που αξίζει την προσοχή μας.

Η μεθόριος όμως, εκτός από διαχωριστική γραμμή, μπορεί να λειτουργήσει και ως γραμμή φυγής, με την παραμεθόριο γη να μην υφίσταται ως το τέρμα αλλά ως αφετηρία για το πιο πέρα.

Η έννοια της μεθορίου δεν συνδέεται μόνο με τις επικράτειες των χωρών, αλλά μπορεί να αφορά γενικά τις σχέσεις των ανθρώπων, ακόμα και οριοθετήσεις των ψυχικών πεδίων στο εσωτερικό κάθε ανθρώπου. Είναι χαρακτηριστικό ότι ως μεθόριος αναφέρεται από τον Πλάτωνα και ο ύπνος: «Δοκεί είναι του ζην και του μη ζην».

Με τη *Μεθόριο* επικεντρωνόμαστε στα όρια, τόσο από την πλευρά του πλαισίου που με την ύπαρξή του ευνοεί ή αποθαρρύνει τη δημιουργική ζωή όσο και από την πλευρά της υπέρβασής του.

«Αρχιτεκτονικές κουβέντες» με τον Γιώργο Χατζηστεργίου

Μανώλης Οικονόμου - 18/11/2024

Συζήτηση με αφορμή το βιβλίο του «Μεθόριος- η αυτοκρατορία των ορίων» (Αλεξάνδρεια, 2024)

Μανώλης Οικονόμου (Μ.Ο.): Στο βιβλίο σας, που μόλις κυκλοφόρησε, οι πόλεις και τα κτίρια κατέχουν καίρια θέση. Οπότε, μ’ αυτή την αφορμή: γιατί άραγε εξακολουθούμε να κουβεντιάζουμε με τόση ζέση για τις πόλεις μας στην Ελλάδα, τόσες δεκαετίες μετά «τη μέρα που έγινε νύχτα», ή αντιστρόφως, δηλαδή από την εποχή που η παλιά μορφή των πόλεων έδωσε τη θέση της σε μια ριζικά καινούρια, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο;

Γιώργος Χατζηστεργίου (Γ.Χ.): Όντως κουβεντιάζουμε με ζέση; Κι αν ναι, ας δούμε τι είδους κουβέντα είναι αυτή. Είναι κάτι το ουσιαστικό, το εμπνευσμένο, ή κάτι για να περνάμε την ώρα μας, όπως όταν κουβεντιάζουμε για το ποδόσφαιρο;

Μ.Ο: Δηλαδή;

Γ.Χ: Είναι ένα θέμα που εύκολα προσφέρεται για συζήτηση. Δεν πρόκειται για πυρηνική φυσική, μα για σπίτια και δρόμους, με τα οποία όλοι έχουμε, εκ των πραγμάτων, καθημερινή επαφή.

Μ.Ο: Όμως;

Γ.Χ: Πολλές από αυτές τις κουβέντες δεν συνιστούν συζήτηση μα μια ακατάσχετη φλυαρία. Το κυριότερο είναι ότι συχνά δεν έχουν σχέση με την πραγματικότητα, την εξέταση της σχέσης αιτίου-αιτιατού, πόσο μάλλον με μια διάθεση μιας όντως παρέμβασης στις εξελίξεις.

Μ.Ο: Παραδείγματα;

Γ.Χ: Πολλά. «Πού είναι το Κράτος;» φωνάζουν μετά από μια καταστροφή, άνθρωποι που έχτισαν τα σπίτια τους πάνω στα ρέματα ή μέσα στο πευκόφυτο δάσος. Όντως δεν γνωρίζουν πού είναι το Κράτος; Τόσος καιρός πέρασε από την τραγωδία των Τεμπών, και δεν υπάρχει από πουθενά μια σοβαρή πρόταση για την αναμόρφωση των σιδηροδρόμων. Κι αν όντως επιθυμούν τη συνδρομή του Κράτους, γιατί δεν ασχολούνται συγκεκριμένα με το πώς το Κράτος μπορεί να γίνει δημιουργικό υπέρ των μακροπρόθεσμων συνολικών συμφερόντων της κοινωνίας;

Είναι κι όλες αυτές οι αγοραίες αιτιάσεις, αιωνίως και μέχρι ναυτίας επαναλαμβανόμενες ως εξορκισμός, για «το μπετόν που έπνιξε τη γη μας» και τα σχετικά, μη έχοντας οποιαδήποτε διάθεση να συζητήσουν άλλες εναλλακτικές παραγωγικές δυνατότητες για τη χώρα, πέραν της οικοδομής.

Ή η επίκληση της Οικολογίας, επειδή «αυτό είναι το σωστό για την εποχή», από τους ίδιους ανθρώπους που φτιάχνουν πισίνες -ξοδεύοντας το πολύτιμο νερό- όπου σταθούν, ακόμα και σε μπαλκόνια πολυκατοικιών…

Μ.Ο.: Είναι άκυρες ακόμα και οι συζητήσεις μεταξύ των όποιων ειδικών;

Γ.Χ.: Ποιοι είναι αυτοί οι ειδικοί, και ποια τα κίνητρά τους; Μια συζήτηση για να έχει νόημα πρέπει να έχει ένα κοινό πλαίσιο αναφοράς. Είδατε εσείς ένα τέτοιο πλαίσιο αναφοράς ή έστω μια διάθεση να οικοδομηθεί ένα πλαίσιο; Δεν συνιστούν συζήτηση οι ασύμβατοι μονόλογοι, οι οποίοι μάλιστα συχνά -αν δεν αφορούν ένα ρηχό μάρκετινγκ- ξεπέφτουν σε αόριστες ηθικολογίες ή απλά έρχονται να συναντήσουν τις αγοραίες ερμηνείες των φαινομένων.

Μ.Ο.: Με αυτή την έννοια, ποιο είναι το βασικό χαρακτηριστικό αυτής της κατάστασης στο πεδίο της πραγματικότητας;

Γ.Χ.: Η κατάσταση δεν αφορά μόνο τις κατασκευές. Ολόκληρη η χώρα, πολύ καιρό τώρα, είναι στον αυτόματο πιλότο. Και, μάλιστα, έναν ξερχαβαλωμένο αυτόματο πιλότο. Εκ των πραγμάτων, είναι εξαιρετικά δύσκολο -αν όχι αδύνατο- για μια οποιαδήποτε κουβέντα να είναι επιδραστική στη συνολική εξέλιξη των πραγμάτων.

Μ.Ο: Τότε, εμείς τι λόγο έχουμε να συζητάμε γι’ αυτά σήμερα;

Γ.Χ.: Αλίμονο. Όσοι από μας έχουν την ανάγκη μιας δημιουργικής και επί της ουσίας συζήτησης για ό,τι αφορά τη ζωή μας, προσωπική και συλλογική, δεν γίνεται να μην την κάνουμε. Και όχι μόνον αυτό: έχουμε λόγους να ψάξουμε την πραγματικότητα πέρα από τα επιφαινόμενα, προκειμένου να ανεβάσουμε το επίπεδο αυτής της συζήτησης. Όσοι έχουν αυτή την ανάγκη, δεν μπορεί να μην το κάνουν, αυτή η διαδικασία έχει την αξία της εισπνοής-εκπνοής.

Δεν είμαστε μόνοι, μα πρέπει να βρισκόμαστε όσοι ενδιαφερόμαστε γι’ αυτά, πώς αλλιώς; Το ότι η Eurovision εμφανίζεται να έχει τόσο κατακλυσμιαία απήχηση, δεν σημαίνει ότι παράλληλα δεν ανθίζει μια άλλου τύπου μουσική που ζεσταίνει τα μυαλά και τις καρδιές μας. Μια τέτοια μουσική αναζητούμε για τα θέματά μας.

Το παιχνίδι δεν είναι χαμένο, μα είπαμε όσα προηγήθηκαν, για να μην πνιγούμε σε καπνούς ψευδαισθήσεων, για να μην μιλάμε ως ασώματες κεφαλές.

Μ.Ο.: Όπως προκύπτει από όσα έχουμε πει ως τώρα, μια τέτοια ενασχόλησή μας με την ουσία των πραγμάτων εμφανίζεται ως δύσκολη και κοπιαστική. Άχαρη, με μια λέξη.

Γ.Χ.: Αντίθετα, εμένα μου φαίνεται συναρπαστική. Ζούμε σε μια χώρα που λειτουργεί ως Μεθόριος σε πολλά πεδία: αισθητικά, κοινωνικά, λειτουργικά, ιστορικά. Δεν μοιάζει με κάποια άλλη στο σύνολό της, κι αυτό δεν

το λέμε ούτε εξωραϊστικά ούτε καταγγελτικά. Κάθε διερεύνηση αυτής της πραγματικότητας μοιάζει με μια περιπέτεια της Αλίκης στη χώρα των θαυμάτων. Γι’αυτό αναφερόμαστε στη Μεθόριο, η οποία είναι η επικράτεια των ερωτηματικών, όπως και των ορίων: είτε ως φραγμών, είτε ως σημείων υπέρβασης.

Όποιος αντιληφθεί επί της ουσίας τον τρόπο λειτουργίας των ελληνικών πραγμάτων, αυτής της πολλαπλής Μεθορίου, σε συσχετισμό με το εξωτερικό περιβάλλον επιρροών, έχει στη διάθεσή του ένα πολύτιμο εργαλείο για την αντίληψη του ευρύτερου Κόσμου.

Κι έπειτα, αυτός είναι ο τόπος μας, έχουμε όλα τα δεδομένα γύρω μας, αρκεί να τα αναζητήσουμε. Αλλά, όχι μόνο μια αναζήτηση, μια έρευνα για την έρευνα. Μια καλά θεμελιωμένη αυτοσυνειδησία είναι μια πρώτης τάξης θωράκισή μας προκειμένου να μπορέσουμε να λειτουργήσουμε ως πολίτες.

ΠΩΣ ΦΤΙΑΧΤΗΚΑΝ ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΠΟΥ ΚΑΤΟΙΚΟΥΜΕ;

Μ.Ο.: Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή, ή περίπου. Πώς προέκυψαν οι πόλεις στις οποίες ζούμε σήμερα στην Ελλάδα; Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Αθήνα πρώτα και οι άλλες πόλεις μετά, κατεδαφίστηκαν απ' άκρου εις άκρον και χτίστηκαν από την αρχή. Πώς λειτούργησε αυτό;

Γ.Χ.: Οι πόλεις δεν πέφτουν από τον ουρανό. Το μοτέρ παραγωγής τους έχει σχέση με αυτό που στις επιστήμες του ανθρώπου αποκαλείται «κοινωνική μηχανική»- η οποία μεθοδολογικά έχει μια συνάφεια με τη μηχανική των κατασκευών.

Γράφω γι' αυτά στα βιβλία μου, και επί πλέον έχουμε κάνει εξαιρετικές συζητήσεις για το Archetype κύριε Οικονόμου, με την αφορμή της έκδοσης των βιβλίων «Ο πολιτισμός των φαντασμάτων» και «Ηδονική Γεωγραφία». Είναι βεβαίως απαραίτητη εδώ μια καινούρια αναφορά.

Μ.Ο.: Οπότε;

Γ.Χ.: Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τις τεράστιας κλίμακας καταστροφές που αυτός προκάλεσε, σε ολόκληρη την Ευρώπη, σε Δύση και Ανατολή, υπήρξε μια πολύ μεγάλη κοινωνική πίεση για μια ριζική βελτίωση των συνθηκών στέγασης των ανθρώπων, σε σχέση με την αθλιότητα του μεσοπολέμου. Ήταν αδιανόητο οτιδήποτε το διαφορετικό και αδιαπραγμάτευτο, ιδιαιτέρως όπως ο Κόσμος μπήκε αμέσως σε συνθήκες Ψυχρού Πολέμου, ενός πολέμου χωρίς θανατηφόρα όπλα, μα με αντιπαράθεση στο πεδίο του είδους της ζωής των ανθρώπων.

Μ.Ο.: Η κοινωνική μηχανική είχε πανομοιότυπο στόχο παντού αναφορικά με τη στέγαση, μα αντιλαμβάνομαι ότι κάθε χώρα διαχειρίστηκε το ζήτημα διαφορετικά, ανάλογα με το σύστημα διακυβέρνησης, τις πολιτικές σκοπιμότητες, τα διαθέσιμα μέσα και τους πόρους, και βεβαίως τον πολιτισμό της. Πώς λειτούργησε αυτό για την Ελλάδα;

Γ.Χ.: Η Ελλάδα, μια χώρα έτσι κι αλλιώς φτωχή σε σχέση με τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, έβγαινε καθημαγμένη από τις φριχτές επιπτώσεις της Κατοχής και του σύγχρονου Κυλώνειου Άγους που ακολούθησε, ήταν σε πολύ δύσκολη θέση από αυτή την άποψη. Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο ο Δημήτρης Μπάτσης όσο και ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης -με άλλη πολιτική γωνία θέασης ο καθένας- προέβλεπαν ότι ελάχιστα κτίρια κατοικιών θα χτιστούν την πρώτη μεταπολεμική περίοδο στην Ελλάδα.

Μ.Ο.: Εντελώς διαφορετικά εξελίχθηκαν τα πράγματα στο πεδίο, όμως.

Γ.Χ.: Ναι. Στη μεταπολεμική Ελλάδα προκρίθηκε ως βασικό συστατικό της κοινωνικής μηχανικής η δημιουργία μιας εκτεταμένης κοινωνικής τάξης μικρομεσαίων, μικροεπιχειρηματιών και μικροϊδιοκτητών, ένα είδος λαϊκού καπιταλισμού με κύριο εργαλείο και επαγγελματική απασχόληση την «οικοδομή».

Αυτή η κατεύθυνση δεν είχε σχέση με συγκεκριμένους Νόμους (η νομοθεσία που ευνοούσε την «αντιπαροχή» -όπως ονομάστηκε η διαδικασία τού να δίνεις το σπίτι σου για γκρέμισμα, και ως αντάλλαγμα να γίνεσαι χωρίς έξοδά σου ιδιοκτήτης διαμερισμάτων στη νέα, πολλαπλάσιας επιφάνειας οικοδομή με σύγχρονα κομφόρ- ήταν προπολεμική) και βασίζεται στο οικονομικό μοντέλο τού «φυτεύοντας κτίρια στη γη πολλαπλασιάζεις την αξία αυτής της γης».

Το μοντέλο αυτό απελευθέρωσε μια τεράστια ενέργεια, με ανάλογα αποτελέσματα στο πεδίο. Μια ενέργεια που αντλούσε από παντού: την ατομική πρωτοβουλία που ήταν πολύ συμβατή με την αντίληψη και την πρακτική πολλών ανθρώπων στην Ελλάδα, την εξαιρετική ευελιξία που είχαν τα μικρά επιχειρηματικά σχήματα σε σχέση π.χ. με τη βιομηχανία, την ανεξαρτησία από το Κράτος και τις Τράπεζες (για δεκαετίες, μολονότι η «οικοδομή» ήταν ο πυλώνας της οικονομίας της χώρας, δεν εθεωρείτο παραγωγική επένδυση- μια θεμελιώδης παρανόηση που επηρέασε ακόμα και πολλά βιβλία για την «οικονομική ιστορία της Ελλάδας), τη χρηματοδότηση εν πολλοίς από τα εμβάσματα των πολλών χιλιάδων μεταναστών στη Γερμανία και αλλού (η μαζική μετανάστευση, από την Ελλάδα στο εξωτερικό, ήταν χαρακτηριστικό της δεινής κατάστασης της οικονομίας), και των ναυτικών. Μετά, το ένα έφερε το άλλο, με τον τουρισμό και τα καταλύματά του, τις αμέτρητες βιοτεχνίες οικοδομικών υλικών που ξεπήδησαν, τις Τράπεζες και το Κράτος που αργότερα μπήκαν κι αυτές στον χορό, και τα λοιπά. Ένας τεχνικός, οικονομικός, κοινωνικός καλπασμός.

Μ.Ο.: Επομένως, η κοινωνική μηχανική εφαρμόστηκε με επιτυχία, με όχημα την «οικοδομή».

Γ.Χ.: Απολύτως. Επί πλέον, δίπλα στην «οικοδομή» ο λαϊκός καπιταλισμός απλώθηκε και σε άλλα πεδία: οι λεωφορειούχοι, οι ιδιοκτήτες βυτιοφόρων ή ταξί, οι ιδιοκτήτες κινηματογράφων, ζαχαροπλαστείων ή εστιατορίων, που πολλαπλασιάζονταν μέσα στην ανοδική οικονομική κατάσταση, συνέβαλαν στο μεγάλωμα της τάξης των μικρομεσαίων, που πλέον ήταν νοικοκύρηδες με ιδιόκτητο σπίτι με κομφόρ. Οι ίδιοι οι οικοδόμοι βρέθηκαν επίσης με τους κόπους τους, με σπίτια και συμμετοχή σε μικρά επιχειρηματικά σχήματα.

Βεβαίως, ως προς το πολιτικό σκέλος, οι διεκδικητικοί κοινωνικοί αγώνες συνεχίστηκαν με ένταση κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1950, του 1960, όπως και στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Η σκληρή διατήρηση του θεσμικού πλαισίου του σύγχρονου Κυλώνειου Άγους, με μισό πληθυσμό κυνηγημένο, δεν επέτρεπε στον λαϊκό καπιταλισμό να κολυμπήσει σε ήσυχα νερά. Ήταν με τη Μεταπολίτευση που άλλαξε αυτό. Από την άλλη μεριά, πρέπει να πούμε ότι στην ξέφρενη, από πλευράς ενέργειας, μηχανή της «οικοδομής» δεν ίσχυαν τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων, άρα πρακτικά εκεί μπορούσαν να διοχετευτούν οι πάντες.

Μ.Ο.: Αναφορικά με το επιχειρησιακό σκέλος της οικοδομής, δεν γίνεται να αφήσουμε ασχολίαστο ότι έτσι, μ’ αυτό τον καλπασμό, συντελέστηκε μια ευρύτατη πολεοκτονία στην Ελλάδα, όλες οι πόλεις κατεδαφίστηκαν για να χτιστούν από την αρχή. Αυτό δεν έγινε πουθενά στην Ευρώπη.

Γ.Χ.: Είναι γεγονός. Και δεν ισχύει ότι αυτό συνέβη μόνο επειδή η Ελλάδα ήταν μια πολύ φτωχή χώρα σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές. Οι παλιές πόλεις δεν κατεδαφίστηκαν ούτε σε ανάλογα φτωχές χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, όπως η Γιουγκοσλαβία, παρά το γεγονός ότι θα είχαν στενούς ιδεολογικούς λόγους να το κάνουν, αφού αυτά τα κτίρια ανήκαν στις εύπορες τάξεις πριν από τον Πόλεμο.

Μ.Ο.: Τότε;

Γ.Χ.: Πέρα από το γεγονός ότι εδώ το σύστημα λειτούργησε χωρίς φρένα στο συγκεκριμένο πεδίο, προκειμένου να πετύχει τη μέγιστη δυνατή αποδοτικότητα, υπάρχει και το ζήτημα του βαθύτερου πολιτισμού, δηλαδή του τρόπου του βίου, κάθε χώρας, που έχει αποδειχθεί ιστορικά ότι επηρεάζει τα πράγματα ανεξαρτήτως των καθεστώτων ή των εκάστοτε διεθνών συγκυριών.

Στην Ελλάδα, από την εποχή της ανεξαρτησίας της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπάρχει μια πολύ μεγάλη ρευστότητα στο ζήτημα αυτό- ανάλογη της συνολικής ρευστότητας των εξελίξεων, που δεν αφήνει ήσυχη την κοινωνία ούτε στιγμή, μα παράλληλα προσδίδει μια δυναμική στα πράγματα. Όσον αφορά τις πόλεις μας, αυτές κάθε τόσο κατεδαφίζονται για να προκύψουν ως καινούριες. Ας δούμε τη σχετική ιστορία των Αθηνών, από την εποχή του Όθωνα μέχρι σήμερα. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα μικρής κλίμακας, ολόκληρη συνοικία της Πλάκας, το Βρυσάκι, γκρεμίστηκε στον μεσοπόλεμο, για να γίνουν αρχαιολογικές ανασκαφές και να αναδειχθεί η αρχαία Αγορά.

ΤΙ ΜΑΣ ΑΦΗΣΕ ΑΥΤΟ;

Μ.Ο.: Ωραία μέχρις εδώ. Μα επηρεάζουν όλα αυτά τη σημερινή πραγματικότητα; Ή πρόκειται για περσινά ξινά σταφύλια; Μήπως το παρόν και το μέλλον λειτουργούν με άλλους όρους;

Γ.Χ.: Τα σταφύλια είναι γλυκόξινα. Εχουμε γεννηθεί και ζήσει με ένα συγκεκριμένο σύστημα κοινωνικής μηχανικής, είναι πάνω από εβδομήντα χρόνια που κρατάει αυτό. Οι συνθήκες μάς έχουν διαποτίσει τόσο ώστε να είναι πολύ δύσκολο να δούμε τα πράγματα αλλιώς, ακόμα κι αν το σύστημα αυτό δεν είναι πια λειτουργικό. Έπειτα, το χτισμένο περιβάλλον μας, ο υλικός χώρος εντός του οποίου κινούμαστε, προέκυψε ακριβώς από αυτό το σύστημα, αυτό είναι το ρούχο μας και η φωλιά μας. Είμαστε γέννημα- θρέμμα του, κυριολεκτικά.

Μ.Ο.: Ας ξεκινήσουμε απ' αυτό, λοιπόν. Σε ποια κατάσταση βρίσκονται αυτά τα κτίρια σήμερα;

Γ.Χ.: Οι κατασκευές αυτές έχουν αποδειχθεί εφτάψυχες. Από την άποψη της χρήσης τους, δεν έμειναν ποτέ άδειες. Από τους κτήτορές τους τη λαμπρή εποχή της ανέγερσης, στη μετατροπή τους σε επαγγελματικές στέγες όταν οι αρχικοί ιδιοκτήτες μετακινήθηκαν στα προάστια, με την καινούρια ευκολία του αυτοκινήτου, ως υποδοχείς των ανθρώπων που μετανάστευσαν στην Ελλάδα μετά, την ανανέωσή τους με τα κύματα των νέων ανθρώπων που θέλουν να ζήσουν στο ευρύτερο κέντρο της Αθήνας και των πόλεων- γι' αυτά τα κτίρια του κέντρου μιλάμε, καθώς είναι τα παλαιότερα μεταξύ των άλλων-, και την πλημμυρίδα του τουρισμού στη συνέχεια, και πάει λέγοντας.

Από τεχνική άποψη, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι παρά την όποια παλαιότητά τους, ο φέρων οργανισμός τους είναι ανθεκτικός. Όπως αποδεικνύεται από τους ελέγχους επάρκειας που έχουν πολλαπλασιαστεί τελευταία - καθώς τα κτίρια αλλάζουν χρήση και τα σχετικά-, τα κτίρια των παλαιότερων δεκαετιών, ενώ κατασκευάστηκαν με χαμηλότερες ποιότητες σκυροδέματος και χάλυβα, ο συντηρητικός σχεδιασμός τους με μεγάλο αριθμό υποστυλωμάτων και δοκών, σε συνδυασμό με τη μεγάλη προσοχή στην ποιότητα κατά την υλοποίηση, υποστηρίζει τη διαχρονική ανθεκτικότητά τους. Τα παλαιωμένα υδραυλικά τους και οι μονώσεις των ταρατσών ενδέχεται να είναι ενίοτε προβληματικά, όχι το οπλισμένο σκυρόδεμα.

Όσον αφορά δε τα μεταγενέστερα κτίρια, η κατάσταση εκεί είναι ακόμα καλύτερη, καθώς αυτά έχουν υλοποιηθεί με τους πολύ αυστηρότερους αντισεισμικούς Κανονισμούς, και βεβαίως τα ανώτερης ποιότητας υλικά. Φυσικά μπορεί να υπάρχουν εξαιρέσεις ως προς την ποιότητα, εδώ κι εκεί, αλλά η συντήρηση και ο επανέλεγχος όταν τα κτίρια αλλάζουν χρήσεις και τα σχετικά, συνιστούν σημαντικά φίλτρα προστασίας.

Μ.Ο.: Παρ' όλα αυτά, γιατί υπάρχει μια αίσθηση ότι αυτό το χτισμένο περιβάλλον είναι σαν να ζέχνει, σαν να έχει ένα πρόβλημα στα σπλάχνα του;

Γ.Χ.: Πρώτα απ' όλα, να πούμε ότι όντως ζέχνει, ενίοτε κυριολεκτικά. Το δίκτυο αποχέτευσης που το εξυπηρετεί αφορούσε κτίρια χαμηλότερα από τα πολυώροφα που κατασκευάστηκαν στη θέση τους. Τα πεζοδρόμια είναι κατά τεκμήριο σε άθλια κατάσταση, στενά και βρώμικα, η αποκομιδή των σκουπιδιών έχει χρόνια προβλήματα, οι δρόμοι κάθε τόσο ανασκάπτονται…Όλα αυτά (πέρα από τις φωνές «πού είναι το Κράτος; ο Δήμος; Η ΔΕΗ;») συνδέονται με μια διάχυτη περιφρόνηση για την κατάσταση του δημόσιου χώρου, σε οτιδήποτε δεν αφορά το δικό μας σπίτι, και είναι απότοκα ενός συγκεκριμένου συστήματος κοινωνικής μηχανικής όπου «μόνο ο εαυτός μας έχει σημασία».

Μ.Ο.: Μα ούτε ο εαυτός εξυπηρετείται έτσι.

Γ.Χ.: Εννοείται. Όταν διπλοπαρκάρεις ή διασχίζεις με τη μηχανή σου, ακόμα και με το αυτοκίνητό σου, τον πεζόδρομο θεωρώντας ότι είσαι ο «παρταόλας», θα υποστείς κι εσύ τις συνέπειες της κακοριζικιάς όταν και οι άλλοι κάνουν το ίδιο. Φανταστείτε και τα πιο κινδυνώδη πεδία, όπως είναι η αντιμετώπιση των πλημμυρών ή η ασφάλεια των δημόσιων συγκοινωνιών, χωρίς την έγνοια μας γι' αυτά. Γενικότερα, ενώ αυτό το σύστημα που εφαρμόστηκε επί δεκαετίες καλυτέρεψε ριζικά τα οικονομικά μιας φτωχιάς χώρας, τη φόρτωσε επίσης με μια χρόνια δυσανεξία, η οποία σε δύσκολους καιρούς όπως είναι αυτοί που περνάμε, των ισχνών αγελάδων, χτυπάει το ταβάνι. Όπως προσφυώς παρατήρησε ο εθνολόγος Λεβή Στρως, τα συστήματα αυτά είναι σαν να γεννήθηκαν με αυτοάνοσο. Με αυτή την έννοια δεν είναι παντός καιρού. Σε κάθε στροφή απαιτείται συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης.

Μ.Ο.: Επομένως, πάμε για άλλα;

Γ.Χ.: Ιδανικά, ναι. Μα δεν είναι απλό. Παρά την έντονη ρευστότητα που διέπει τις εξελίξεις της ελληνικής κοινωνίας των δυο- τριών τελευταίων αιώνων, πολύ σπάνια οι ριζικές μεταβολές του συστήματος της κοινωνικής μηχανικής προέρχονται από μια εσωτερική δυναμική. Υπάρχει μια αδράνεια, ανάμικτη με φόβο, που δυσκολεύει τις αλλαγές.

Να μην υποτιμούμε και μια άλλη διάσταση: δεν είμαι σίγουρος ότι η κοινωνία των τελευταίων δεκαετιών διαθέτει τον εξαιρετικό δυναμισμό των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Η σταδιακή επικράτηση της λογικής τού «γρήγορου, και κατά το δυνατόν εύκολου κέρδους», μαζί με ψευδαισθήσεις του τύπου «τα οικονομικά θα καλυτερεύουν, έτσι κι αλλιώς», υπονόμευσε σταδιακά και το υψηλό επίπεδο επιχειρησιακής ετοιμότητας και επινοητικότητας στην Ελλάδα.

Μ.Ο.: Αυτό αφορά τις αντιλήψεις της κοινωνίας. Οι δημιουργοί συστημάτων κοινωνικής μηχανικής πώς σκέφτονται;

Γ.Χ.: Ρηχά. Υιοθετούν ό,τι τους έρχεται απ' έξω, με λειτουργία ξεχαρβαλωμένου αυτόματου πιλότου. Πρακτικά, ενώ επικαλούνται στα λόγια τον παλιό τρόπο, κατά τα άλλα τον ξηλώνουν συστηματικά. Η μόνιμη επιβολή του ΕΝΦΙΑ που είχε παρουσιαστεί ως έκτακτος, προσωρινός φόρος, η τεράστια φορολόγηση των ενοικίων χωρίς να εκπίπτουν τα έξοδα, όπως γίνεται στις ευνομούμενες ευρωπαϊκές χώρες, η τεράστια φορολόγηση συνολικά της επιχειρηματικής δραστηριότητας μικρής κλίμακας, είναι χαρακτηριστικά κλίματος μιας νέας εποχής, που θα έχει όλο και μικρότερο χώρο για τους μικρομεσαίους. Πρόκειται για μια αντιστροφή του μεταπολεμικού μοντέλου, εν τέλει μια ανατροπή του.

Σε μια τέτοια κατάσταση, σε μια χώρα με αυτόματο πιλότο και μάλιστα ξεχαρβαλωμένο, το περιβάλλον ευνοεί μεγαλο- επιτήδειους που συνδέονται με τους μηχανισμούς που συνδέονται με το Κράτος, ασχέτως της παραπλανητικής ρητορικής για μείωση του Κράτους.

Μ.Ο.: Πάντως, τρεχόντως, πολύς κόσμος κινητοποιείται μικρο-επιχειρηματικά για τη μετατροπή των διαμερισμάτων του σε ξενώνες.

Γ.Χ.: Ναι, μα αν κοιτάξετε τα οικονομικά αυτής της διαδικασίας, ενώ κάνουν τη ζωή δύσκολη για τους υποψήφιους ενοικιαστές που ζουν μόνιμα στη χώρα, για τους ιδιοκτήτες πρόκειται για μια πολύ χλωμή προσομοίωση της αντιπαροχής, από την άποψη των κερδών.

Μ.Ο.: Επομένως;

Γ.Χ.: Κρατάμε από τα παλιά ό,τι μπορεί να έχει ενδιαφέρον για το μέλλον. Ότι δηλαδή μπορεί να υπάρξει ένα σύστημα, που αν βάλουμε πλάτες και δουλειά μπορεί να καλπάσει με επιτυχία, σε συνδυασμό με το ότι υπάρχει τρόπος να μοιράζονται τα κέρδη υπέρ των πολλών.

Επί πλέον, σοφότεροι πλέον από αυτή τη συλλογική εμπειρία, μπορούμε να δούμε καθαρά ότι τα αποτελέσματα είναι ανάλογα των στόχων. Ότι δηλαδή αν οι στόχοι αφορούν μόνο τα κέρδη, και δεν συμπεριλαμβάνουν την αισθητική, την ποιότητα ζωής, τη δημιουργική έγνοια υπέρ της κοινωνίας συνολικά, αυτά αποκλείεται να έρθουν.

ΑΠΟ ΕΔΩ ΚΑΙ ΠΕΡΑ;

Μ.Ο.: Μιλήσαμε για το χθες. Τι γίνεται σήμερα, αύριο, μεθαύριο;

Γ.Χ.: Ένας Θεός ξέρει, κυριολεκτικά. Γυρνάμε σε όσα είπαμε στην αρχή, στην ανυπαρξία οποιουδήποτε πλαισίου για σοβαρή συζήτηση. Αυτό δεν αφορά μόνο τα κτίρια και τις πόλεις, μα τη χώρα ολόκληρη: Τι θέλουμε; Είναι κάτι τέτοιο συμβατό με την πραγματικότητα; Πώς μπορούμε συλλογικά να κατευθυνθούμε προς τα 'κεί;

Το Κράτος είναι ξεχαρβαλωμένο όσον αφορά την εξυπηρέτηση της μαζικής δημοκρατίας, το ίδιο και οι ιδιωτικοί οργανισμοί που λειτουργούν σε συντονισμό με τους μηχανισμούς του Κράτους. Πού να βρούνε χώρο οι δημιουργικές ιδέες και η ορθή κρίση, πέραν της σύγχυσης που κυριαρχεί εξ αιτίας αυτής της κατάστασης; Μπορούν να προκύψουν ιδανικά κτίρια και πόλεις σ’ αυτό το πεδίο, που δεν είμαστε βέβαιοι αν μπορεί επί της ουσίας να εξασφαλίσει το ζην, πόσο μάλλον το ευ ζην;

Μ.Ο.: Παραδείγματα της σύγχυσης;

Γ.Χ.: Υπάρχει μια υπόκωφη (όχι εκφρασμένη τεκμηριωμένα) δυσανεξία για τα έργα στο Ελληνικό, με επίκεντρο τον ουρανοξύστη που ανεγείρεται εκεί: ότι δηλαδή θα γίνουμε σαν το Ντουμπάι (δηλαδή;), ότι είναι ξένα προς τον ελληνικό τρόπο (ο οποίος ποιος είναι; ο τρόπος που χτίστηκε η Λούτσα; ή ο τρόπος των νησιών που έχουν κατακλυστεί από κατασκευές;) κλπ.

Καμμιά ουσιαστική συζήτηση για την αισθητική και την τεχνογνωσία κατασκευής των ουρανοξυστών ή τη διαχείριση των Πάρκων ώστε να λειτουργούν ως χώροι αναψυχής για την κοινωνία, και να μην καταλήγουν σε κινδυνώδη τοπία και κοπρώνες. Αντίθετα, για πολλά χρόνια τώρα, έχουν ρίξει τους λαμπρούς απόφοιτους

των Πολυτεχνείων μας σε χαμερπείς εργασίες νομιμοποίησης αυθαιρέτων, όπου ξε-μαθαίνουν τις γνώσεις που διδάχτηκαν, προκειμένου να εξυπηρετήσουν διαδικασίες που δεν προσφέρουν κάτι στην ποιότητα των πόλεων, παρά μόνο στους φοροεισπρακτικούς μηχανισμούς του Κράτους, του ίδιου και απαράλλαχτου Κράτους που πάνω από μισό αιώνα έκλεινε το μάτι και ενθάρρυνε τους αυθαιρετούντες, αφ' ενός μεν για πελατειακούς λόγους, αφ' ετέρου για να τους ξεφορτωθεί απαλύνοντας κάπως τα οικονομικά τους.

Μ.Ο.: Άλλα παραδείγματα αυτής της σύγχυσης;

Γ.Χ.: Η σύγχυση είναι διάχυτη και κατακλυσμιαία. Ενώ η οικολογία (δηλαδή;) προβάλλει ως ο καινούριος δρόμος για τον παράδεισο, πολλοί είναι αυτοί που θέλουν μια πισίνα στην αυλή τους ή και στο μπαλκόνια τους, παρά το πραγματικό γεγονός ότι το διαθέσιμο νερό είναι πολύ περιορισμένο, ακόμα περισσότερο που στην Ελλάδα απλά δεν υπάρχει κάποιο στρατηγικό σχέδιο για το νερό. Πολλά νέα πολυτελή κτίρια σχεδιάζονται λοιπόν με πισίνα, οπότε εκτός των άλλων ευχόμαστε να μην υπάρξει στο μέλλον πρόβλημα από σεισμό για τα υπερφορτωμένα μπαλκόνια- προβόλους.

Μ.Ο.: Η πισίνα για το τρέχον φαντασιακό υποθέτω ότι λειτουργεί ως ιδιωτική «θάλασσα τσέπης».

Γ.Χ.: Είναι κρίσιμος ο ρόλος του ιδιωτικού, το «εγώ, εγώ, εγώ» ως αίτημα για προσωπική ιδιαιτερότητα, που τροφοδοτεί τις ψευδαισθήσεις των ανθρώπων, για να προκύψει τελικά μια παράδοξη, καταθλιπτική γενικευμένη ομοιομορφία.

Αυτό το χαρακτηριστικό ενδέχεται να έχει μια μακρά προϊστορία στην ελληνική κοινωνία, μα είναι σίγουρα κληρονομιά του τρόπου με τον οποίο χτίστηκαν μεταπολεμικά οι ελληνικές πόλεις. Όλη η έγνοια είναι για το μεμονωμένο, «δικό μου κτίριο», όχι για τη γειτονιά, ούτε καν για το πεζοδρόμιο και τον δρόμο που περνάει μπροστά από το «δικό μου». Υπάρχουν πολλές δικαιολογίες γι' αυτό, που σχετίζονται με τη φτώχεια και τη ρευστότητα των εξελίξεων, αλλά το ζήτημα είναι ότι συνιστά κρίσιμο χαρακτηριστικό των συνθηκών.

Μ.Ο.: Η θέαση του μεμονωμένου κτιρίου, αντί του χτισμένου ή μη περιβάλλοντος, δεν αφορά μόνο τους εργολάβους και τους ιδιοκτήτες, μα όλους τους εμπλεκόμενους, μέχρι και αυτούς που ζητούν τη διατήρηση ενός συγκεκριμένου κτιρίου, ασχέτως των δυνατοτήτων ή μη που δίνει το περιβάλλον στην όποια αναβίωσή του. Το κτίριο ως φετίχ.

Γ.Χ.: Συμβολικά, ένα τέτοιο χαρακτηριστικό, όταν εμφανίζεται με παροξυσμό έντασης, παραπέμπει στον τρόπο που κοιτάζει ο Κύκλωπας, σε αντιδιαστολή με τον ευρύωπα -η ευρώπη των αρχαίων ελλήνων- που έχει ευρεία θέαση. Και αυτά έχουν τις επιπτώσεις τους στο πεδίο της πραγματικότητας: όχι μόνο στον τρόπο που διαμορφώνεται το χτισμένο περιβάλλον, αλλά και στον τρόπο που φανταζόμαστε ή δεν φανταζόμαστε το μέλλον της κοινωνίας.

ΚΑΠΟΙΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΚΟΜΑ

Μ.Ο.: Να επαναφέρουμε το ζήτημα της Οικολογίας και το τι σημαίνει αυτή ως προς τους σχεδιασμούς μας;

Γ.Χ.: Τι μπορεί να σημαίνει στ' αλήθεια ό,τι έρχεται ως ιδέα ή ως συμφέρον επενδεδυμένο σε ιδέα, χωρίς οποιαδήποτε επεξεργασία για τα καθ' ημάς, και μάλιστα σε ένα ξερχαβαλωμένο πεδίο σύγχυσης, όπως προαναφέραμε;

Τα σοβαρά ζητήματα σαν αυτό της Οικολογίας δεν αντιμετωπίζονται με το στενό «εγώ, εγώ, εγώ», το οποίο έτσι εφαρμοζόμενο θα εκφυλιστεί στην εφαρμογή «οικολογικών» πόμολων ή κουφωμάτων, σε ένα περιβάλλον που κατά τα άλλα μοιάζει όλο και περισσότερο με βάλτο.

Αν μας ενδιαφέρει όντως η Οικολογία, δεν θά 'πρεπε επειγόντως να καταστρώσουμε σχέδια και να υλοποιήσουμε έργα για την αντιπλημμυρική προστασία των πόλεων, έργα πρόνοιας για επάρκεια σε νερό, έργα για επαρκείς υποδομές; Δεν συνδέεται ευθέως με την Οικολογία ο πολεοδομιακός σχεδιασμός, ο οποίος είναι επί της ουσίας όχι μόνο παντελώς άγνωστος, μα και περιφρονημένος στη χώρα μας;

Αλλά και ευρύτερα χρειάζεται μια εμβάθυνση στη σχέση του τρόπου που λειτουργεί σήμερα ο Κόσμος, με την

οικολογική επιβάρυνση. Για παράδειγμα: μέτρησε κανείς τις επιπτώσεις στην όποια οικολογική ισορροπία από τους ανηλεείς βομβαρδισμούς, εδώ κι εκεί στην περιοχή μας;

Μ.Ο.: Ας μιλήσουμε λίγο ακόμα για τον τουρισμό. Υπάρχει ένα ενδιαφέρον για αρχιτεκτονικό τουρισμό στην Ελλάδα;

Γ.Χ.: Αρχιτέκτονες που κάνουν τουρισμό στην Ελλάδα, βεβαίως ναι. Αλλά να έρχονται άνθρωποι κατά κύματα στην Ελλάδα από ενδιαφέρον για τη σύγχρονη αρχιτεκτονική της, μάλλον ως αστείο ακούγεται, δείγμα κι αυτό της διάχυτης σύγχυσης και παρανόησης που επικρατεί. Οι άνθρωποι έρχονται στη χώρα μας για τους όποιους παλμούς της ζωής εδώ, όχι για τα κτίριά της.

Μ.Ο.: Υπάρχει σύγχρονη ελληνική αρχιτεκτονική;

Γ.Χ.: Όχι. Πώς θα μπορούσε άλλωστε να υπάρχει μια «καθαρή» τοπική αρχιτεκτονική σε μια χώρα που εισάγει από το εξωτερικό τα πάντα, από αυτοκίνητα και υπολογιστές, ρούχα και τηλέφωνα, μέχρι τα φρούτα και τα μολύβια που γράφουμε;

Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν πολύ αξιόλογοι αρχιτέκτονες και μηχανικοί στην Ελλάδα, από τον 19ο αιώνα μέχρι τις μέρες μας. Αντιθέτως. Είναι πολλοί, με αρκετούς ανώνυμους πια στις τάξεις τους, με την έννοια ότι δεν αναφέρονται επαρκώς σε κάποια βιβλιογραφία. Αυτό που έχει σημασία για την κουβέντα μας είναι ότι δεν υπάρχει κάποια αυθεντικά «ελληνική» (δηλαδή;) αρχιτεκτονική, που να έχει επινοηθεί πρωτογενώς στη χώρα μας, και ιδανικά να έχει διαδοθεί και στο εξωτερικό.

Δεν στενοχωριόμαστε γι’ αυτό, όταν μάλιστα γνωρίζουμε τις αιτίες των πραγμάτων. Αυτό που έχει όντως ενδιαφέρον για εμάς στη χώρα μας είναι ο τρόπος που τα αρχιτεκτονικά ρεύματα που ήρθαν από αλλού προσαρμόστηκαν στην καθ’ ημάς πραγματικότητα, από τα νεοκλασικά και τα εκλεκτικιστικά, ως τα μοντέρνα και τα μεταμοντέρνα, και συνδέθηκαν με τις ζωές μας.

Μ.Ο.: Με αυτή την έννοια, ποια θέση έχουν στη ζωή των πόλεών μας τα διατηρητέα;

Γ.Χ.: Με όλο τον σεβασμό στο θέμα της διατήρησης των αποτυπωμάτων προγενέστερων φάσεων του πολιτισμού, που είναι από τη φύση της αντι-ολοκληρωτική, μια ζώσα υπενθύμιση ότι υπάρχουν κι άλλες εναλλακτικές δυνατότητες οργάνωσης του βίου μας, και εν δυνάμει ποιητική όπως μας συνδέει με τον πολιτισμό των φαντασμάτων, υπάρχει κι εδώ μια τεράστια σύγχυση που συχνά κουράζει και παραπλανεί.

Μ.Ο.: Δηλαδή;

Γ.Χ.: Το θέμα έχει πολλαπλό ενδιαφέρον από την άποψη της ιστορίας των όποιων ιδεών στην Ελλάδα, από το γεγονός ότι η συνηγορία υπέρ της διατήρησης πρωτάρχισε όταν η συντριπτική πλειοψηφία των κτιρίων των παλαιότερων εποχών είχε πλέον γκρεμιστεί, οπότε η διατήρηση συνόλων ήταν πια αδύνατη, όπως συμβαίνει με τους ανθρωπολόγους που ασχολούνται με μια φυλή όταν αυτή είναι πλέον υπό εξαφάνιση, μέχρι το ότι την εποχή της μαζικής καταστροφής των νεοκλασικών και των εκλεκτικιστικών κτιρίων, μαζί με την επίπλωσή τους, μεγάλο μέρος της κοινωνίας επέχαιρε για την με αυτό τον τρόπο εισαγωγή στη μοντέρνα εποχή.

Μ.Ο.: Σήμερα;

Γ.Χ.: Συχνά η έννοια του διατηρητέου μετατρέπεται σε φετίχ, που αφορά το κέλυφός του, τις πέτρες, το ξύλο, τώρα και το μπετόν, ή το περίγραμμα της αίθουσας για τους διατηρητέους κινηματογράφους, χωρίς μια ουσιαστική, δημιουργική συζήτηση για την όποια χρήση του, το «πώς το κτίριο θα βγάζει το ψωμί του», τη ζωντανή σύνδεση με το σημερινό περιβάλλον του, και εν τέλει πώς αυτό μπορεί να μετακινηθεί από τον πολιτισμό των φαντασμάτων στον όποιο τρέχοντα πολιτισμό.

Οι συνέπειες μιας τέτοιας ρηχότητας και ανεπάρκειας, δεν μπορεί παρά να είναι καταπτωτικές.

Μ.Ο.: Τελικά υπάρχει όντως ενδιαφέρον για την αισθητική των κατασκευών στις μέρες μας;

Γ.Χ.: Αν μιλάμε για τη χώρα μας, και αν θεωρήσουμε ότι η αισθητική του δημόσιου χώρου δεν μπορεί να

αφορά μια μεμονωμένη κατασκευή μα ένα σύνολο, μια περιοχή, και ότι η αισθητική δεν μπορεί να αφορά μόνο τις γεωμετρικές γραμμές των κτιρίων, μα τα πεζοδρόμια, τους δρόμους, τον φωτισμό, τη διάρθρωση του χώρου, η απάντηση εκ του αποτελέσματος είναι αρνητική.

Εκτός αυτού, για πολλές δεκαετίες η αισθητική των όψεων των κτιρίων ήταν εκτός θέματος. Η έμφαση ήταν στη χρηστικότητα, «να λειτουργεί το μηχανάκι της κάτοψης» όπως προσφυώς μου είπε μια πολύ καλλιεργημένη αρχιτέκτων με εμπειρίες από τις επί μέρους φάσεις των εξελίξεων.

Γενικότερα πάντως, για ολόκληρο τον πλανήτη, το ζήτημα της αισθητικής του δημόσιου χώρου σε περιοχές που δεν κυκλοφορούν πολύ οι πεζοί μα τα αυτοκίνητα, που η νεολαία ασχολείται με την αρχιτεκτονική των άυλων ηλεκτρονικών δικτύων, και οι ισχυροί της εποχής δεν ενδιαφέρονται για σπίτια κύρους στα κέντρα των πόλεων, προτιμώντας περιοχές απόμακρες από τους πολλούς, και μάλιστα τόσο περιφραγμένες και φρουρούμενες που δύσκολα παρατηρούνται από τους απ’ έξω, μπαίνει σε άλλη βάση από αυτή των πόλεων που άνθισαν τον 19ο και τον 20ό αιώνα.

ΣΥΝΟΨΙΖΟΝΤΑΣ ΦΩΤΕΙΝΑ

Μ.Ο.: Ζόρικη η προσέγγιση που κάναμε.

Γ.Χ.: Δεν το βλέπω έτσι. Πρόκειται για την απαραίτητη κατόπτευση του πεδίου, προκειμένου να προχωρήσουμε. Το αληθινό δεν είναι μόνο ψυχολογικά απελευθερωτικό (αλλιώς κατατρύχεσαι από εμμονές και ανασφάλειες, βομβαρδίζεσαι με άλυτα αινίγματα), είναι και επιστημονικά απαραίτητο ώστε να μπορέσεις να φτιάξεις μια γέφυρα που θα σε περάσει με ασφάλεια στην απέναντι όχθη- αλλιώς η γέφυρα θα γκρεμοτσακιστεί, κι εσύ μαζί της.

Μ.Ο.: Οπότε; Πώς συνοψίζουμε;

Γ.Χ.: Φωτεινά, με «το χαμόγελο του πολεμιστή». Ισχύει ότι το δέντρο της θεωρίας είναι γκρίζο, μα τα φύλλα της ζωής είναι πράσινα. Παρά το γενικευμένο, χρόνιο κακό κλίμα γύρω μας, παράλληλα, την ώρα που μιλάμε, πολλοί άνθρωποι εδώ κι εκεί εννοούν να ζήσουν δημιουργικά και με αξιοπρέπεια τη ζωή, κι αυτό έχει επίπτωση και στην ποιότητα των αποτυπωμάτων που αφήνουν στις σχέσεις αλλά και στις κάθε λογής κατασκευές τους. Δεν μπορούμε να αποφύγουμε εντελώς τους βάλτους των αντιξοοτήτων, σε καμμιά εποχή δεν υπάρχει ζωή «του κουτιού», μα υπάρχουν ποιοτικά μονοπάτια να βαδίσουμε και να προχωρήσουμε με άλλους, κι αυτά θα παίρνουμε όσο μπορούμε.

Από συνολική, κοινωνική άποψη, έχει σημασία να συνειδητοποιήσουμε ότι το σύστημα κοινωνικής μηχανικής που ίσχυε στη χώρα για πολλές δεκαετίες έχει «φάει τα ψωμιά του», έχει έτσι κι αλλιώς φτάσει στα όριά του από καιρό. Το να θελήσουμε να το αναβιώσουμε είναι ατελέσφορο και σχεδόν παθολογικό, δεν μας συμφέρει να αναλωθούμε σε έναν τέτοιο σκοπό. Το βιβλίο μου “Σου έχει μείνει καθόλου περιουσία;” αναφέρεται ακριβώς σ’ αυτό.

Από την άλλη μεριά, δεν πετάμε αυτό το σύστημα συνολικά, κρατάμε από αυτό κάποιες αρχές που μπορούν να μας εμπνεύσουν για το μέλλον, όπως επίσης και τα κτίρια που προέκυψαν, όσο μας εξυπηρετούν ποικιλοτρόπως. Είναι ένα πολύτιμο εργαλείο αυτό για να κρίνουμε κατά πόσο μας ταιριάζουν καινούρια συστήματα κοινωνικής μηχανικής που θα μας σερβίρονται από 'δώ και πέρα. Ερχόμαστε από μακριά, δεν πάνε χαμένα όσα ζήσαμε μέχρι τώρα, αν μπορούμε να τα αποτιμήσουμε δημιουργικά.